

KAVANYISA KA 10

VULAWURI BYA VAAKI

Mikoka ya masungulo na milawu ya mafumelo ya vulawuri bya vaaki

195. (1) Vulawuri bya vaaki byi fanele ku lawuriwa hi swiyelo swa nkoka swa xidemokratiki na milawu leyi nga ndzeni ka Vumbiwa, ku katsa na milawu leyi landzelaka -
- (a) Xiyimo xa le henhla xa matikhomelo entirhweni xi fanele ku yisiwa emahlweni no tlhela xi hlaysisiwa.
  - (b) Ku tirhisiwa ka swihlovo hi ndlela ya vuswikoti, yi hlaysaka timali no nyawula swi fanele ku yisiwa emahlweni.
  - (c) Mafambiselo ya tiko ya fanele ku tirha hi ku voyamela eka ku hlulukisiwa ka vanhu.
  - (d) Vutirheri byi fanele ku endleriwa vanhu hi ndlela leyi nga riki na ku hlawula matlhelo yo karhi, yi lulameke, yo ringanana no va yi nga voyameli tlhelo.
  - (e) Swilaveko swa vanhu swi fanele ku anguriwa, naswona vanhu va fanele ku hlholoteriwa va hoxa xandla eku endlweni ka milawu ya matirhelo.
  - (f) Mafambiselo ya tiko ya fanele ku va na vutihlamuleri eka vanhu.
  - (g) Ku fanele ku undliwa moya wo tirhela erivaleni hi ku nyika vanhu mahungu ka ha ri na nkarhi, lama ya kotaka ku fikeleriwa hi mani na mani no va na ntiyiso.
  - (h) Mafambiselo ya kahle ya vatriri na mikhuva yo hlulukisa ntivo-ntirho, ku tlakusa vuswikoti bya vanhu, ya fanele ku byariwa.
  - (i) Mafambiselo ya tiko ya fanele ku va na vuyimeri byo angarhela bya vanhu hinkwavo va Afrika Dzonga, laha mikhuva ya matholele na mafambiselo ya vatriri swi seketeriweke hi tshaku ra vuswikoti, ku kala ku kuceteriwa, ku lulama na ku lulamisa ku kala ku ringanana ka minkarhi.
- (2) Milawu leyi nga laha henhla yi tirha eka –
- (a) mafambiselo eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo;
  - (b) swiyenge swa mfumo; na
  - (c) mabindzu ya tiko.
- (3) Milawu ya tiko yi fanele ku vonisisa ku yisiwa emahlweni ka mikhuva na milawu leswi longoloxiweke eka xiyengentsongo xa (1)
- (4) Ku thoriwa eka mafambiselo ya vaaki ka nhlayo ya vanhu eka ku langutisa pholisi a swi siveriwi, kambe milawu ya rixaka yi fanele ku lawula matholelo lawa eka mitirho ya vaaki.

- (5) Milawu leyi lawulaka vufambisi bya mitirho ya vaaki yi nga hambana exikarhi ka swiyenge, vufambisi kumbe mavandla.
- (6) Muxaka na mitirho ya swiyenge swo hambana, mafambiselo kumbe swiyenge swa mafambiselo ya timhaka ta vaaki i timhaka ta nkoka ku leni ka milawu ya mafambiselo ya vaaki.

Khomixini ya Mitirho ya Vaaki

196. (1) Ku na Khomixini yin'we ya mitirho ya Vaaki ya Riphabliki.
- (2) Khomixini yo tiyimela naswona yi fanele ku va na vunene, naswona yi fanele ku tirhisa matimba no endla mitirho yi nga chavi nchumu, ku tsakela tlhelo ro karhi kumbe ku ka ku nga tsakeriwi eka timhaka ta mahlayiselo ya kahle ya mafambiselo ya timhaka ta vaaki na xiyimo xa le henhla xa xiphurofexini eka mitirho ya vaaki. Khomixini yi fanele ku lawuriwa hi milawu ya rixaka.
  - (3) Swirho swin'wana swa mfumo, hikwalaho ka milawu na swipimelo swin'wana, swi fanele swi pfuna na ku sirhelela Khomixini. Ku tiyisisa ku tiyimela yiri yoxe, ku voyamela tlhelo rin'we, vukulukumba, na ku pfuna ka khomixini. Ku hava munhu, kumbe xirho xa mfumo, la nga ta nghenelela eka mitirho ya Khomixini.
  - (4) Matimba na mitirho ya Khomixini hi leswi -
    - (a) ku tlakusa minkoka na milawu leyi bohiweke eka xiyenge xa 195, eka mitirho hinkwayo ya vaaki;
    - (b) ku lavisisa, ku valanga no pima nhlngano na mafambiselo, na mintolovelo ya vatirhi va mitirho ya vaaki;
    - (c) ku ringanyeta swipimelo swo endla matirhelo yo nyawula exikarhi ka mitirho ya vaaki;
    - (d) ku nyika tindlela leti kongomisiweke eka ku tshembhisa leswaku matirhelo ya vatirhi mayelana na ku thola, vuhundziseri, ku tlakusiwa, na ku hlongola swi landzelela mikhuva na milawu leyi nga andlariwa eka xiyenge xa 195;
    - (e) Ku vika hi mayelana na migingiriko ya yona, ku katsa na leswi yi swi kumaka na ku nyika tindlela na switsundzuxo, no nyika mpima maendlelo tanihi laha swi vekeweke hakona eka Xiyenge 195 swi landzeleriwaka hakona; na
    - (f) ku ya hi ku tsakela kumbe ku amukela xivilelo xihhi na xihhi –
      - (i) Ku lavisisa na ku pima matirhisele ya swiendlo hi vatirhi va tihofisi na mafambiselo ya tiko, no vika matimba ya huvonkulu na milawu leyi faneleke;

KAVANYISA KA 10: VULAWURI BYA VAAKI

- (ii) ku lavisisa swivilelo swa vatriri eka mfumo mayelana na ku hunisa hi vatriri, na ku bumabumela mindzulamiso leyi nga fanela
  - (iii) ku lawula no lavisisa ntshamiseko eka matirhelo hi tlhelo ra mitirho ya vaaki,
  - (iv) ku tsundzuxa swirho swa tiko na Swifundzankulu mayelana na matirhelo ya vatriri va mfumo, ku katsa na lava va tirhanaka na ku rhamba, ku thola, ku rhurhisa, ku hlongola na vutomi bya vathoriwa eka mfumo.
- (g) ku tirhisa matimba yo engetela kumbe mitirho leyi vekiweke hi Nawu wa Palamende.

[Ndzimana ya (g) yi engeteriwe hi x 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

- (5) Khomixini yi na ku tihlamulela eka Palamende ya Rixaka.
- (6) Khomixini yi fanele ku vika kwalomu ka kan'we hi lembe ku ya hi xiyengentsongo xa (4) (e)-
- (a) eka Palamende ya Rixaka; naswona
  - (b) hikwalaho ka migingiriko ya yona endzeni ka xifundzankulu, eka huvo ya milawu ya xifundzankulu xexo.
- (7) Khomixini yi na 14 wa swirho swa Khomixini leswi thoriweke hi Presidente -
- (a) Ntlhanu wa swirho swa Khomixini leswi pfumeleriweke hi Palamende ya Rixaka hi ku landza xiyengentsongo (8)(a); na
  - (b) xirho xin'we xa Khomixini xa xifundzankulu xin'wana na xin'wana lexi hlawuriweke hi Holobyenkulu hi ku landza xiyengentsongo (8)(b).
- (8) (a) Xirho xa Khomixini lexi thoriweke hi ku landza xiyengentsongo xa (7)(a) xi fanele xi –
- (i) pfumeleriweke hi Komiti ya Palamende ya Rixaka leyi vumbiwa hi ndzinganelo wa swirho mavandla hinkwawo lama yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu; no va
  - (ii) yi pfumeleriweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi swiboho leswi tirhisiwaka hikwalaho ka vhoti ya ntalo wa swirho swa wona.
- (b) Khomixinara la hlawuriweke hi Holobyenkulu wo xifundzankulu u fanele a –
- (i) a pfumeleriwa hi Komiti ya milawu ya Swifundzankulu leswi vumbiweke hi ku ringana hi swirho swa mavandla hinkwawo lama yimeleke hi huvo ya milawu; no va
  - (ii) a pfumeleriweke hi huvo ya milawu hi xiboho lexi tirhisiwaka hi ku endlwiwa hi vuseketiri bya vhoti ya vunyingi bya swirho swa yona.

- (9) Nawu wa Palamende wu fanele ku lawula mafambiselo yo thola swirho swa Khomixini.
- (10) Mukhomixinara u thoriwa ku ringana ntlhanu wa malembe, lama nga ngeteleriwaka hi vuntshwa ku ringana nkarhi wun'we kambe, naswona u fanele a va wansati kumbe wanuna la nga –
- (a) muaka-tiko wa Afrika Dzonga; no va
- (b) a ri munhu la fanele, munhunene la nga na vutivi, kumbe ntokoto hi tlhelo ra swa mafambiselo, kumbe makungu ya mfumo.
- (11) Xirho xa Khomixini xi nga ha susiwa entirhweni ntsena hi –
- (a) loko a ri na matikhomelo yo biha, ku tsandzeka kumbe ku kayivela;
- (b) loko swi fanela hi ku vona ka Komiti ya Palamende ya Rixaka kumbe loko xirho xexo xi hlaluriwe hi Holobyenkulu wa xifundza, hi Komiti ya swa milawu ya xifundzankulu xexo; na
- (c) ku va swi amukeriwa hi Nhlengeletano ya Milawu kumbe mfumo wa milawu wa xifundzankulu xexo, ya xiboho hi nseketelo wa vhoti ya ntalo wa swirho swa wona loko swi seketela ku susiwa xirho xa Komiti entirhweni.
- (12) Presidente u fanele a susa xirho xexo xa Khomixini entirhweni hi ku –
- (a) tirhisa xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu, xiboho lexi koxaka ku susiwa ka xirho xa Khomixini; kumbe
- (b) xitiviso lexi nga tsariwa hi Holobyenkulu leswaku milawu ya xifundzankulu yi tirhisile xiboho lexi koxaka ku susiwa ka xirho xexo xa Khomixini.
- (13) Xirho xa Khomixini lexi ku vuriwaka xona eka xiyengentsongo (7)(b) xi nga ha tirhisa matimba no tirha mitirho ya Khomixini eka Swifundzankulu swa kona tanihi laha swi lerisiweke hakona hi mfumo wa milawu wa tiko.

Mitirho ya Vaaki

197. (1) Endzeni ka ta vulawuri bya tiko ku na Mitirho ya tiko ya Riphabliki, leyi yi faneleke ku tirha, no vumbiwa, hi ku landza milawu ya tiko, naswona leyi yi faneleke ku tirha hi vutshembeki matirhelo ya le nawini ya mfumo wa nkarhi wolowo.
- (2) Milawu na swipimelo swo thoriwa eka Mitirho ya tiko swi fanele ku lawuriwa hi milawu ya tiko. Vatirhi va fanele hi phenxeni leyi lulameke tanihi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko.

- (3) Ku hava mutirhi wa mfumo la faneleke ku vuyeriwa tlula van'wana kumbe ku onhiseriwa ntsena hikokwalaho ko va munhu yoloye a seketelaka ntlawa wo karhi wa.
- (4) Mfumo wa Swifundzankulu wu na vutihlamuleli eku rhambeni; ku tlakusa, kun'wana no hlongola swirho swa mfumo endzeni ka mafambisela ya vona eka swipimelo leswi tirhaka eka mitirho ya vaaki.